

Balázs Eszter

Háborús gyűlölet andante és allegro
A hivatalos irodalom, a katolikus egyházhoz közeli irodalmi
lapok és a háború Magyarországon (1914-1916)¹

Abstract

As for European intellectuals, war gave way to a new field of experiences for Hungarian writers, scholars as well as for artists. Writers close to the inner circles of the power and those of the Catholic Church committed to take part energetically in the war efforts of their country from the first moment. Some characteristic topics were popular among them such as the „ideas of 1914” or the strategic use of Shakespeare. However, writers close to power were less radical in the hatred of the enemy than those of the catholic periodicals who included also verbal abuse and anti-semitism.

Keywords: WWI and culture, WWI and literature, WWI and intellectuals, WWI and cult of Shakespeare in Hungary, ideas of 1914 in Hungary.

A sokáig, a politika- és a hadtörténet által dominált első világháborús történetírás kulturális fordulatának köszönhetően (1990-es évek) egyre többen használják ma már a „háború kultúrája” fogalmat. Stéphane Audoin-Rouzeau és Annette Becker *Az újrairt háborúban* ekként definiálják: a konfliktusnak alapvető, az ellenfél iránti gyűlölettel összefüggő jelentéséről van szó, ami nem egyenlő a háború alatti kulturális élettel.² A fogalom a kultúra és a másik gyűlölete, illetve az erőszak közötti szoros kapcsolatot hangsúlyozza. E nézőpontból a gyűlölködés a front és a hátszág közötti összefüggések alapvető eleme. Innen ered a hátszág, – és vele együtt az értelmiség –, tanulmányozásának újabb keletű felértékelődése.

Az értelmiség elsőprő többsége Európa-szerte bekapcsolódott a háborús mobilizációba. A művészek, írók, tudósok együttes, illetve külön-külön való tanulmányozása bővítheti a háborúról való ismereteinket. A magyar értelmiség különböző csoportjainak működése azonban alig tisztázott. Ez az írókra is igaz: míg a német, angol, francia írók mobilizációjának ma már jelentős a szakirodalma, addig a magyar írók háborús szerepe kevésbé elemzett. Monográfiák esetleges adatain kívül csak néhány értelmiségi vitát ismerünk részletesebben: gondolhatunk az ún. Ady-Rákosi polémiára, vagy az írókénál szélesebb köröket is megmozgató Mitteleurópa-, illetve az ún. „zsidókérdés”-vitára. Ritkábban, egy-egy írói csoportosulás tevékenysége is jól ismert (pél-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Stéphane AUDOIN-ROUZEAU – Annette BECKER: *1914-1918, Az újrairt háború.* L'Harmattan, Budapest, 2007. 86.

dául a *Vasárnapi Köré*), de az irodalommal foglalkozó értelmiség csoportjairól, mobilizációjuk-demobilizációjuk hullámzásáról, az irodalmi mező különböző törésvonalairól kevés ismeretünk van. A „propaganda” szó mellett, vagy helyett, az értelmiségi tevékenységek kapcsán érdemes John Horne nyomán a kulturális mobilizáció-demobilizáció fogalompárt használni³, ami kellően dinamikus ahhoz, hogy érzékeltesse annak folyamatát, ahogyan az írók rendre kialakították autonómiájuk mozgásterét. Ráadásul az írókkal kapcsolatos néhány tanulmány a hazai szakirodalomban – definiálatlan és egymással felcserélhető kategóriaként használva a „pacifista” és/vagy „progresszív” írók kifejezést – elsősorban a háborúellenességre kérdezett rá, és nem szentelt figyelmet a mobilizáció-demobilizáció állandó dinamikája megfigyelésének, és annak sem, milyen fórumokhoz – folyóiratokhoz, intézményekhez – kötődtek az írók, és a hatalmi elitkhez kötődő, ún. *‘hivatalos irodalom’* is kimaradt elemzésükből.⁴ A teljes magyar irodalmi életet (sommásan) vizsgáló írások is jó pár fontos kérdést mellőztek: például nem fordítottak figyelmet a „háború kultúrája”, a háborús gyűlölet megjelenésének.⁵

Tanulmányom a háború első felére fókuszál: egyetértve a nemzetközi szakirodalommal, úgy vélem, a háború több periódusra osztható fel, és ezek külön-külön is vizsgálhatók. 1916 nálunk is sorsfordító év: Bihari Péternek a hazai hátszagról szóló munkája is hangsúlyozza, a katonai vereségek ekkor vetettek véget a látszólagos politikai egységnek, a társadalmi kohézió is megbomlott, nyomában az elharapódzó antiszemizmussal, és számos nehezen kezelhető szociális problémával.⁶ Az 1916 előtti évek azonban sokkal inkább a háborús ügy melletti kiállás, a mobilizáció jegyében teltek, és ekkor még az ellenségkép a háborús ellenfelekhez kötődött, szemben 1916 nyarát követően, amikor a határon belül is erőteljesebbé vált a bűnbakkeresés.

Mobilizáció és önkéntes propagandista szerep

Az európai értelmiségiek – írók, művészek, tudósok – mobilizációja két, nem mindig különválasztható szinten ragadható meg: sokan közülük har-

³ John HORNE: *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

⁴ JÓZSEF Farkas: „Rohanunk a forradalomba”. *A magyar irodalom eszmélése 1914-1919*. Gondolat, Budapest, 1969.; Eva S. BALOGH: „The Turning of the World: Hungarian Progressive Writers on the War”. IN: Robert A. KANN, Béla K. KIRÁLY et Paula S. FICHTNER (ed.): *The Habsburg Empire in World War I. Essays in the intellectual, military, political, and economic aspects of the Habsburg war effort*. Columbia University Press, New York, 1977. 185-201.

⁵ Ivan SANDERS: „Hungarian Writers and Literature in World War I”. IN: B. K. KIRÁLY, N. F. DREISZIGER, A. A. NOFI (ed.): *East-Central European Society in World War I*, Vol. XIX. New York, 1985. 145-154.; Joseph HELD: „Culture in Hungary during World War I”. IN: Aviel ROSHWALD, Richard STITES (ed.): *European Culture in the Great War. The Arts, Entertainment, and Propaganda, 1914-1918*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999. 177-192.

⁶ BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemizmus az első világháború Magyarországon*. Napvilág, Budapest, 2008. 7-8. és 15.

colni akartak a hátszágban folytatott szellemi tevékenység helyett, és környezetük intellektualizmus-ellenessége is arra sarkallhatta őket, hogy bizonyítsák fizikai bátorságukat.⁷ A legtöbben azonban korábbi tevékenységükkel folytatólagosan vettek részt nemzetük háborús erőfeszítéseiben. Az egymás iránti gyűlölet az irodalom, a művészetek, a tudomány számára is kísérletezési lehetőséget jelentett. Az azzal kapcsolatos várakozás, hogy a háború megváltoztatja a kultúrát, a művészeteket olyan erős volt, hogy már a háború elején elkezdték tanulmányozni a változásokat.

Az establishmenthez közel álló írók nálunk is – sokszor egymást túllicítálva – a haza védelmére szólítottak fel: ebben semmi szokatlan nincs, hiszen olyan írókról van szó, akik tevékenységük középpontjába mindig is a nemzetet helyezték. Kezdetben, különösen, amíg a propaganda szervezetlen volt, nagy szerepet kaptak a hadban álló magyar kormányt támogató meggyőzési stratégiák működtetésében. Bár energikus háborúpártiság jellemzi őket, mégsem beszélhetünk sem egységes, sem időben változatlan háborúpárti álláspontról a körükben.

Ahogy más hadviselő országokban, nálunk is csak egy szűkebb, polgári közönség meggyőzésére törekedtek: az irodalmi hagyományhoz kapcsolódást és az ékesszólást hangsúlyozó cikkek, könyvek, egyetemi előadásaik retorikai értelemben folytonosságot mutattak a korábbi évtizedek eszköztárával, és a tények, valamint az azok közötti logikai kapcsolatok bemutatására törekedtek.⁸ Ez egyébként nemcsak az írókra, hanem a teljes politikai és katonai vezetésre igaz volt: a pozitivistá ideálok, a haladásba vetett hit általában áthatotta a meggyőzés tartalmát és formáját az európai eliteknél.

A hazai háborús mozgósító előadásokat folyóiratok, sőt időnként, összefoglalva, napilapok is közzélték. 1914 telén és 1915 tavaszán Budapesten és vidéken is számos előadás-sorozatot tartottak lényegében egy fontos kérdésre keresve a választ: milyen hatással van a háború a szellemi-kulturális életre? Az előadássorozat, mint a véleménynyilvánítás eszköze, kezdetben egyértelműen a hivatalos írók repertoárjához tartozott; az új irodalom képviselői inkább a kétséget és a vitákat jobban képviselni hivatott folyóiratokba szorultak vissza. A katonai cenzúra az 1912-es LXIII. törvénycikk értelmében hatályba lépett, de a kezdeti időszakban kevésbé szigorúan működött a gyakorlatban, mint a német, a francia vagy a brit cenzúra.⁹ Miközben tehát kezdetben a szólásszabadságot kevésbé korlátozták, mint számos európai országban, az egyes írói csoportosulások nem ugyanolyan feltételek mellett ismertették né-

⁷ Az egész bekezdéshez ld. Christophe PROCHASSON: 14-18. *Retours d'expériences*. Paris, Texto, 2008, 276-277.

⁸ L. Gary S. MESSINGER: *The Battle for the Mind. War and Peace in the Era of Mass Communication*. University of Massachusetts, Amherst-Boston, 2011. 32-33.

⁹ A „kivételes törvény” válságok idején lehetővé tette a kivételes hatalmat. (SIPOS Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Argumentum, Budapest, 2011. 118.)

zeteiket: a hivatalos írók az előadásokat publikáló, a háborús ügynek elkötelezett, nagy példányszámú sajtó révén nagyobb közönséget értek el, mint azok az írók, akik kisebb hatókörű fórumokban publikálhattak. Az előbbieknem kellett számolniuk a nehéz körülmények közé került könyvkiadás, valamint a csökkenő példányszámú folyóiratok nyújtotta szűkösebb lehetőségekkel sem.¹⁰ Az egyúttal pénzgyűjtésre is alkalmas előadások olyan konkrét témák köré szerveződtek, mint „háború és irodalom”, „háború és kultúra”, „háború és tudomány”, „háború és iskola”. A helyi polgárság volt a közönség, és a cél, – amint az *Élet* című katolikus hetilap is hangsúlyozta¹¹ –, a háború szükségességéről való meggyőzés, a kétségek eloszlatása. A korabeli beszámolókat szerint az előadások sikeresek voltak.¹²

Az előadásokat a nagy múltú konzervatív folyóirat, a *Budapesti Szemle*, a Herczeg Ferenc által szerkesztett *Magyar Figyelő*, valamint a nemzeti konzervativizmus irodalmi zászlóshajójának, a Kisfaludy Társaságnak az évkönyve rendszeresen, és gyakran szöveghűen közölte. De olyan tematikus folyóiratok is, mint a *Földrajzi Közlemények*, vagy a *Néptanítók Lapja* is közölt egy-egy, a szakterületükhöz jobban illeszkedő előadást. A napilapok közül például a *Budapesti Hírlap* összefoglalásokban számolt be az előadásokról.

Az első sorozatra a Ritzben került sor: a felkért előadók Prohászka Ottokár, Rákosi Jenő, Apponyi Albert, Herczeg Ferenc és ifj. Andrássy Gyula voltak. A második sorozatnak – német mintára – a Budapesti Tudományegyetem adott otthont. Az előadók – egyházfik, írók, tudósok vagy politikusok – szakértőként léptek fel; Herczeg és Andrássy propagandaintézményekben is működtek, Prohászka pedig a háborús mobilizáció egyik legenergikusabb szónoka lett.

Az előadókat a háború előtti nemzETFelfogások különbözőképpen jellemezték. A Tisza István politikai riválisának tekinthető Andrássy Gyulát a 19. század végéig a magyar nemesi elitek körében domináns szabadelvűség jellemezte, mindez az új irodalmi és művészeti áramlatokra való nyitottságában is megmutatkozott; ezeknek a dualizmusvégi korszak legliberálisabb napilapjában, a tulajdonában álló *Magyar Hírlapban* is teret engedett. Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc és Apponyi Albert gróf már a háború előtt eltávolodtak jó néhány – főként kulturális – kérdésben a politikus elődeiket jellemző liberális eszméktől. Valamennyien a magyar állam és kultúra Kárpát-medencei fölényét hirdették.¹³ Ugyanakkor – ezzel együtt is – még mindhárman a nemzetállam befogadó modelljét képviselték (ezt az is mutatja, hogy egyikük sem volt antiszemita), és nem az 1918-1919 után tért hódító

¹⁰ BÁRCZY István: „Irodalom és főváros”. *Magyar Figyelő*, 1915, I. köt., 275.

¹¹ RADÓ [?]: „Háborús délutánok”. *Élet*, 51. sz., 1914. december 20., 1393.

¹² L. pl. LAMPÉRTH Géza: „Háború és költészet”. *Élet*, 9. sz., 1915. február 28., 196.

¹³ Az egyaránt német gyökerű Herczeg és Rákosi úgy érezhették, származásuk miatt kompenzálniuk kell, ezért támadták a többi nemzetiséget. Apponyi nevéhez, 1906 és 1910 között kulturális miniszterként egy, a nemzetiségekkel szemben intoleráns törvény fűződik.

integrista nacionalizmusát. Prohászka Ottokár püspök volt az előadók között az egyetlen, aki – már az 1890-es évektől fogva – kirekesztő, antiszemita nézeteket vallott. Jóllehet a katolikus egyház reformszárnyához tartozott, és elképzelései miatt jó párszor a konzervatívok bírálatát is kivívta, ő távolodott el a legmesszebbre a négy előadó közül az előző generációk liberalizmusától.

Volt, aki közülük propaganda intézmények működtetésében is szerepet vállalt a háború alatt: Andrássy Gyula a Budapesti Központi Segítő Bizottságban az „irodalom és művészetpártoló osztály”,¹⁴ míg Tisza István személyes felkérésére Herczeg Ferenc az adománygyűjtéssel, kitüntetések átadásával és más propagandatevékenységgel megbízott Hadsegélyező Hivatalt vezette 1916-ig,¹⁵ amikor politikai megbízottként Berlinbe távozott.

Shakespeare stratégiai használata

A hivatalos íróknak további fontos szerep jutott a Németországot és az Osztrák-Magyar Monarchiát sújtó barbarizmus vádjának visszautasításában is: ehhez használták fel a nagy múltra visszatekintő hazai Shakespeare-kultuszt, és ennek részeként, 1916-ban, az író halálának négyszáz éves évfordulójára szánt ünnepségeket is, bizonyítandó, hogy annak értelmezése jobb kezekben van náluk, mint az író „saját” hazájában. Bár az összes hadviselő fél repertoárját a kezdetektől fogva jellemezte ‘a civilizáció nevében a barbárság elleni küzdelem’ szövege, mégis – Belgium semlegességének a megsértése miatt – a barbárság vádjára főleg a németekre és szövetségeseikre záporozott a világsajtóban.

1915. március 5-én Gyulai Ágost, Shakespeare-kutató és felsőoktatásszervező – a Paedagogium tanára¹⁶ és 1904 óta a Magyar Pedagógiai Társaság titkára –, a *Háború és iskola* c. előadássorozat keretében irodalom és háború kapcsolatáról beszélt. Az öt előadásból álló előadássorozat célja az volt, hogy a magyar iskola is fő szerepet játsszon a háborús ügy melletti általános mobilizáció megszervezésében. Gyulai előadását sokan fontosnak tartották, ezt támasztja alá, hogy a *Budapesti Szemle* nemcsak közölte, hanem önálló kiadványként is megjelentette, végül – kifejezetten pedagógusok részére – a többi előadással együtt egy közös kötetben is napvilágot látott.¹⁷

A háború alatti hazai Shakespeare-kultusz vizsgálata lehetővé teszi, hogy jobban szemügyre vegyük az értelmiségi elköteleződés mögöttes motívációit. Gyulai elutasította, hogy csak azért vesse el Shakespeare, Molière

¹⁴ LYKA Károly: *A főváros művészetpártoló akciója*. *Művészet*, 1914, 8. sz., 400-401.

¹⁵ TÓTH Orsolya: „Hadsegélyező hivatal tevékenysége a Hadtörténeti Múzeumban őrzött plakátok tükrében”. *Acta Musei Militaris in Hungaria*, 12. sz., Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 2011. http://militaria.hu/uploads/files/82849700_1337252289.pdf

¹⁶ <http://www.ofi.hu/tudastar/gyulai-agost-eletpalyaja>

¹⁷ GYULAI Ágost: „A háború és az irodalom”. *Budapesti Szemle*, 163. köt., 1915, 463. sz., 97-116.; GYULAI Ágost: „A háború és az irodalom”. IN: Uő (szerk.): *A háború és az iskola. Háborús előadások*. 1915. febr.-márc. Orsz. Paed. Könyvtár és Tanszermúzeum, Budapest, 1915.

és Dante műveit, mert „*ellenséges nemzet szellemi kohójából kerülnek is elő*”¹⁸ Shakespeare-szakértőként (tőle származik a hazai Shakespeare-fordítások, illetve -irodalom első angol nyelvű bibliográfiája),¹⁹ valamint francia művek fordítójaként Gyulai minden tőle telhetőt megtett, hogy az általa elismert írókat megóvja az ellenségnek kijáró megbélyegzéstől. Előadásában a művészetek univerzalizmusát hirdető Alois Brandl német professzorra hivatkozott, aki a német Shakespeare-társaság elnökeként fontos szerepet töltött be hazája irodalmi életében. Gyulai szerint Shakespeare az európai szellemi kultúra meghatározó alakja, aki – éppen ezért – a háború kezdete óta inkább tartozik a központi hatalmakhoz, mint az antanthoz. Shakespeare kisajátításával tehát nem annyira a kultúra nemzetközi jellegének a megóvása mellett tört lándzsát, hanem sokkal inkább a németekre és szövetségeseire az antant- és világsajtóban záporozó barbarizmus vádját szerette volna elhárítani. Jóllehet Gyulai ezt nem említette előadásában (és más forrás sem áll rendelkezésre arról, hogy tudott volna róla), Brandl egyike volt annak a kilencvenhárom német értelmiséginek, akik aláírták 1914 októberében a német defenzív háborút hangsúlyozó felhívásukat arra válaszul, hogy világszerte sokan barbárnak tartották Németországot Belgium lerohanásáért.²⁰ Hasonlóképp azokhoz a franciákhoz, akik Goethe-ét és Kantot maguknak követelték a háború során – a „*két, (szellemi, illetve militarista) Németország*”-teóriát hangsúlyozva²¹ – a magyar pedagógus, nemzete vélt erkölcsi magasabbrendűsége tudatában formált jogot Shakespeare kisajátítására.

Gyulai úgy vélekedett, a háború jó apropó a revansra is, mivel az antant kulturális dominanciája hosszú időn keresztül béklyóban tartotta a németeket és magyarokat egyaránt, ami „*katonai és spirituális szövetségükre*” is magyarázat. Úgy vélte, Németország hiába nyitott a többi nagy európai kultúrára (ebben a tekintetben a magyar még le is előzi, vélekedett, mert mindent honosítani képes), azok közönyösen elfordulnak tőle. A háború azt is el fogja dönteni, melyik nemzet a legintelligensebb, és Németország jó eséllyel indul ebben a versenyben, hiszen – vélekedett másokhoz hasonlóan Európaszerte – már eddig is áttörést hajtott végre a kultúra és a tudományok terén.²²

A háborús ügy mellett elkötelezett napisajtó is teret adott Shakespeare kisajátításának. Pekár Gyula író szerint olyan európai íróról van szó, akinek most a magyar értelmiség támogatására van szüksége. Pekár szintén az an-

¹⁸ Uő: *A háború és az iskola. Háborús előadások*, op. cit., 42.

¹⁹ Uő: *Shakespeare in Hungary*, Gale and Polden, London, 1908.

²⁰ Yannick LOWIN: *Les Intellectuels français et allemands face à la Première Guerre mondiale: entre nationalisme et pacifisme. Une étude comparée*. Université de Nancy 2, Grin, 2011. 10.

²¹ Martha HANNA: *The Mobilization of Intellect. French Scholars and Writers during the Great War*. Harvard University Press, Cambridge-London, 1996. 106.

²² A német áttörést regisztrálták a franciák is: Anne RASMUSSEN – Christophe PROCHASSON: *Au nom de la patrie. Les intellectuels et la Première Guerre mondiale (1910-1919)*. La Découverte, Paris, 1996. 132.

gol és francia irodalom avatott ismerője volt, – tanulmányait részben a Sorbonne-on folytatta –, majd az 1916-ban alapított egyik fontos, a külföldre irányuló propagandáért felelős, kormányzati támogatást is élvező intézet, a *Magyar Keleti Kultúrközpont* munkatársa lesz. A nagy európai írók magyarosításának hagyományába illeszkedve kísérelte meg az angol író háborús stratégiát szolgáló kisajátítását:

„*Bálványunk, mesterünk, költők fejedelme, nagy Shakespeare, hisz főképp veled szemben oly kínos nekünk, hogy azt a nemzeti géniuszt, melyet te szenttéltél meg nemes eszméiddel, most a nagy próba percében mint nemtelent kelljen megösmernünk és megtagadnunk! [...] Mi egyszerű magyar erkölcsünk magaslatáról megdöbbenve nézzük a brit sziget süllyedését, – csak az vigasztal, hogy utolsó kőszálként nagy Shakespeare fönmaradsz és megmaradsz nekünk.*”²³

A *Budapesti Hírlap* 1914 decemberében leközölte a Budapesti Tudományegyetemen megtartott háborús előadások rövidített változatát, és Beöthy Zsolt (a hivatalos irodalom egyik legfőbb tudós reprezentánsa) a *Háború és kultúra* c. előadásának itt közölt részlete szintén a Shakespeare-kultusz sajátos, háború alatti használatáról tanúskodik: „*az orosz és az angol néplélek két leghívatottabb képviselője, Tolsztoj és Shakespeare, a mi részünkön harcol, nekünk szövetségünk.*”²⁴

1916-ban a Kisfaludy Társaság – Beöthy volt az elnöke – az angol drámaíró halálának évfordulója alkalmából tervbe vette a Shakespeare-művek új, kritikai kiadását. Az évforduló újabb alkalmat kínált Shakespeare kisajátítására, és rajta keresztül a magyar kulturális fölény bizonyítására. Berzeviczy Albert, aki 1905 óta a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, és nemzetközileg elismert Shakespeare-szakértőnek számított,²⁵ *Shakespeare és a magyar nemzetlélek* címmel tartott előadást a társaság ünnepélyes közgyűlésén.²⁶ Előadásában Gyulaihoz hasonlóan ő is aláhúzta, milyen példaértékű Magyarországon a kulturális gyűlölet elutasítása: [a magyar nemzet] „*nem akarja és nem tudja a civilizációt vezetni akaró nemzetek szomorú példáját követni, amelyek eddigi művészeti, költészeti, esztétikai credójukat is fölládozni sietnek a politikai gyűlölet mindent megemészítő áldozattüzében.*” Ezzel összefüggésben a hazai Shakespeare-kisajátítás jogosultságát is kiemelte a némettől független magyar kultúra bizonyítékául, aminek hangoztatását, úgy tűnik, a szövetség ellenére (vagy éppen amiatt) szükségesnek érezte: az angol drámaíró transzfere sajátosan magyar igényekhez igazítva, és nem német közvetítéssel, német mintára zajlott le – vélekedett.

²³ PEKÁR Gyula: „*Az angolok*”. *Budapesti Hírlap*, 231. sz., 1914. szeptember 20. 8-9.

²⁴ Az egyetem háborús előadása. Alexander Bernát és Beöthy Zsolt előadásai. *Budapesti Hírlap*, 321. sz., 1914. december 19. 8.

²⁵ BERZEVICZY Albert: *A természetfeletti elem Shakespeare színműveiben*. Franklin, Budapest, 1910; BERZEVICZY Albert: *Michelangelo és Shakespeare sonnetjei*. Athenaeum, Budapest, 1914. Mindkét műve megjelent a háború előtt francia fordításban.

²⁶ BERZEVICZY Albert: „*Shakespeare és a magyar nemzetlélek*”. IN: *A Kisfaludy Társaság Élapjai 1914-1916*, 49. köt., Franklin, Budapest, 1916. 76-84.

Alexander Bernát filozófus, aki a Magyar Shakespeare Társaság elnökeként éppen közvetlenül a háború előtt vett részt Weimarban a hasonló német társaság éves közgyűlésén, *Világirodalom és világháború* című írásában a világirodalom – mint a nemzeti irodalmak összegzése – legitimitását, és a háborút túlélő erejét bizonygatta; írása az európai közös kultúra német és magyar részről történő megóvási stratégiájának a leginkább elméleti foglalatja, amelyben, szemben a hasonló tárgyú, itt idézett írásokkal, nagyobb hangsúly van a megóváson, mint a kisajátításon.²⁷

Úgy tűnik, 1914 után a hazai Shakespeare-kultuszt is a „háború kultúrája” által dominált értelmezési keretbe szükséges helyezni: ennek fényében nem beszélhetünk a kontinuitásról és integritásról megőrizni képes, a háborúnak ellenálló kultusz²⁸ fennmaradásáról, hanem sokkal inkább a kultusz háborús politikai célokat stratégiai használatáról.

Az „1914-es eszmék” hazai értelmezése

A hatalmi elitekhez közel álló irodalmi fórumok Európa-szerte a háború jogosságát hangsúlyozták, miközben a háború kirombolásáért az ellenfelet okolták, és a civilizáció nevében a barbarizmus ellen hívtak harca.²⁹ Sokan nálunk is a háború gyógyító – értsd az erkölcsi normákat rehabilitáló – funkcióját méltatták.³⁰ A *Magyar Figyelő* „szent háborút” hirdetett a nemzet, az európai civilizáció, a humanizmus és a szabadság védelmében az Oroszország által megtestesített despotizmus, valamint a Franciaország által megtestesített korrupció és csalás ellen.³¹ Az az Európa-szerte elterjedt várakozás is jellemezte a lapot, miszerint a háború feloldja majd az osztály- és politikai ellentéteket, háttérbe szorítja az egyéni önzést, valamint a nemzetet szabdaló gazdasági, kulturális és társadalmi ellentéteket is elsimítja.³²

A magyar értelmiség a háború első pillanatától jelentkező német új nacionalizmus kulturális értelmezésével – „1914 eszméivel” – is találkozott. Az elnevezés ugyanakkor későbbi: a társadalomtudós Johann Plenge-től származik, aki 1789 *Und 1914. Die Symbolischen Jahre in Der Geschichte Des Politischen Geistes* c. művében (1916) a háborút az 1789-es francia forradalom tagadását hangsúlyozó német forradalomként interpretálta.³³ Az individuális szabadságeszménnyel

²⁷ ALEXANDER Bernát: „Világirodalom és világháború”. A Kisfaludy Társaság Évlapjai 1914-1916, op. cit., 18-38.

²⁸ DÁVIDHÁZI Péter: „Isten másodszüllöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Gondolat, Budapest, 1989. 206-207.

²⁹ Jean-Jacques BECKER: *Dictionnaire de la Grande Guerre*. André Versaille, Paris, 2008. 111.

³⁰ Ld. pl. HERCZEG Ferenc (szerk.): „Mozgósítás”. Új Idők, 32. sz., 1914. aug. 2. 141.

³¹ HERCZEG Ferenc (szerk.): „A szent háború”. Magyar Figyelő, 1914, II. köt. 241-243.

³² A német császár által meghirdetett *Burgfrieden* nagyon hasonló nézeteket tükrözött. A nemzeti egység, összefogás Európa-szerte elterjedt vágyálmáról l. Christophe PROCHASSON: 14-18, *Retours d'expériences*. op. cit., 335.

³³ L. Wolfgang J. MOMMSEN: „German artists, writers and intellectuals and the meaning of

szemben a szabadság „német minőségét” élte (l. a szabadság és az engedelmesség közötti egyensúly), valamint a 20. század égető szociális problémáira megoldást hozó német kultúra és politikai struktúra fölényét hirdette. Nietzscheből is merítve, valamint az 1789-es eszmék elavultságát bizonyítandó, a német kultúra férfias és fiatalos karakterét hangsúlyozta. A német háborús eszméket közérthető formába Werner Sombart öntötte 1915-ben *Händler und Helden* (A kereskedő és a hős) Németország határain kívül is népszerű művében (nálunk a katolikus *Magyar Kultúra* népszerűsítette).³⁴ Ez a mű szolgált a közép-európai német missziós szerep alapjául is.³⁵

A hazai hivatalos irodalom olyan képviselői is, mint a konzervatív Beöthy Zsolt hasonló gondolatokat hirdettek. Az irodalomtudós a már említett előadásában háború és kultúra kapcsolatáról az „1914-es eszmékkel” rokon, antiintellektualizmust tükröző megközelítést nyújtott:

„Mi voltaképp a kultúra? Semmi esetre sem az életnek az a tétlen, enyészítő, bomlasztó felfogása és vitele, mely csak élvezetet, nemest és nemtelent, kínál és követel. Nem az a léha phrasis, amellyé az úgynevezett esztéták zagyva nyelvében eltorzult. Ellenkezőleg, inkább az az élet, mely tudni akar, dolgozni akar, szeretni akar embert és hazát. Nemcsak élvezetre váró idegei vannak, hanem munkás izmai is.”³⁶

A *Budapesti Hírlapban* Rákosiék is hangsúlyozták – az „1914-es eszmékkel” összhangban –, hogy a német katonai fölény egyben kulturális és erkölcsi fölény is, hiszen a háború során „a francia gondolatot, mely meghalt Mirabeauval, Rousseauval s Napoleonnal, fölvaltja a német gondolat.”³⁷ Itt nyilván egy fordulat beharangozásáról van szó: ezentúl az európai népek a francia helyett a német kultúra kisugárzását élvezhetik majd.

Ezzel összefüggésben a magyar-német összefogást is gyakran emlegették, leginkább azonban a résztvevők paritását hangsúlyozva. Az új irodalommal együtt induló Oláh Gábor, – aki már 1910-ben nyíltan Rákosi hívévé szegődött, ezzel eltávolodva a *Nyugat* körétől –, rimes versbe szedte a szöveget:³⁸

„[...] Ezt a drága hajnalt köszöntöm rád magyarság,
S reád is, büszke germán; két testvér, egy erő;
Két halhatatlan Cézár, két múlhatatlan Ország
Minden rongy hazugságot igazsággá verő.”

war, 1914-1918”. IN: John HORNE (ed.): *State, society and mobilization in Europe during the First World War*. CUP, Cambridge, 2004. 21-38.

³⁴ Werner Sombart a németek és az angolok közötti fő különbséget abban jelölte meg, hogy a német nemzet a hősök nemzete, míg az angol a kereskedőké. (Werner SOMBART: *Händler und Helden*, *Patriotische Besinnungen*, München 1915.) A *Magyar Kultúra* recenziója: BURJÁN Károly: „Werner Sombart: *Händler und Helden*”. *Magyar Kultúra*, 1915, I. köt. 470.

³⁵ Wolfgang J. MOMMSEN: „German artists, writers and intellectuals and the meaning of war, 1914-1918”, art. cit., 21-38.

³⁶ BEÖTHY Zsolt: „Háború és cultura”. *Budapesti Szemle*, 1915, 161. köt. 457. sz., 26-33.

³⁷ [Név nélkül] [RÁKOSI Jenő]: „Páris előtt”. *Budapesti Hírlap*, 221. sz., 1914. szeptember 10. 1.

³⁸ OLÁH Gábor: „Németországhoz”. *Budapesti Hírlap*, 221. sz., 1914. szeptember 10. 1.

Összeegyeztethető-e kultúra és háború? A 'hivatalos irodalom' kezdeti dilemmája

Előadásában Beöthy azt is hangsúlyozta, nem az egész európai kultúra, hanem annak az idealista, erkölcsi normákat tükröző részének a megvédelmezése a tét. Háború és kultúra összeegyeztethetőségére is kitért úgy, hogy kifejezetten egymásra gyakorolt kedvező hatásukat hangsúlyozta:

„Minél inkább meg vagyunk győződve arról, hogy a nemzeti érzésben és gondolatban a kultúrának kiapadhatatlan forrásai buzognak: annál könnyebb lesz a kapcsolatot megtalálni a mi féltett kultúránk és a háború között. [...] Ne féltjük kultúránkat mi se a háborútól; bizony sokkal több okunk volt félteni a békétől, melyet elriasztott. Ennek a békének fel-feltünedező intő jelei, [...], párt-, osztály- és felekezeti harcainak vaksága, együtt kishitúsége és elbizakodása, közönye múlt és jövő iránt, léha bálványjai és idegen istenei: ezek voltak kultúránknak igazi sötét, fenyegető vészes felhői. Úgy érzem, csatatereink viharágyúú szétűzték őket.”³⁹

Ez a téma – háború és kultúra összeegyeztethetősége – okozta a hivatalos irodalom körein belül a legtöbb feszültséget a háború elején. Irodalmi kérdésben egyetlen, nyilvánosság elé tárt vitáról van tudomásunk: ez Szász Károly, a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium nyugalmazott miniszteri tanácsosa, valamint Herczeg Ferenc között folyt a *Budapesti Hírlap* – egy napilap – hasábjain.⁴⁰ Azért egy napilapban, mert a hivatalos irodalom orgánumai (ez egy konzervatív jellemvonásuk), ha voltak is egymást megosztó kérdések, inkább elzárkóztak a nyilvános viták elől, szemben az új irodalom fórumaival; a *Nyugat* rendszeresen teret adott a munkatársak közötti vitáknak is.

Szász Károly vitába szállt Herczeg Ferencnek a Mikszáth-Almanachba írt, és a *Budapesti Hírlap* által is közölt előszavának egyes megállapításai-val:⁴¹ a háború és kultúra kapcsolatának közmegegyezéssel képehez ragaszkodva – „fegyverek közt hallgatnak a múzsák” – az író kétségbe vonta az előszóban, hogy a háború termékenyítő lehet az irodalomra nézve. Szász ezzel szemben úgy vélte, a háború lehetőség arra, hogy az írók az irodalmi mellett hazafias kötelességüket is teljesítsék.⁴² Erre válaszul Herczeg visszautasította az apatikus lemondás vádját, de – némi módosítással – fenntartotta a véleményét.⁴³ Irodalom csak a jövőben lesz, a jövő azonban a háborútól

³⁹ Uo.

⁴⁰ A vitát már ismertetem: BALÁZS Eszter: „Nemcsak a nyers erők, hanem a szellemi és erkölcsi erők próbája is”. *Irodalom és háború a Budapesti Hírlapban az első világháború kezdeti hónapjaiban* IN: BUZINKAY Géza (szerk.): *Irodalom a sajtóban*. Acta Acad. Agriensis, Nova Series Tom. XXXIX (2012), 37-45.

⁴¹ „A Mikszáth-Almanach. Egy regénytár 1915-i almanachja. Herczeg Ferenc bevezetője”. *Budapesti Hírlap*, 307. sz., 1914. december 5., 9-10.

⁴² SZÁSZ Károly: „Háború és irodalom. Nyílt levél Herczeg Ferenchez”. *Budapesti Hírlap*, 310. sz., 1914. december 8., 8-9.

⁴³ HERCZEG Ferenc: „Háború és irodalom. Válasz Szász Károlynak”. *Budapesti Hírlap*, 312.

függ – állított fel mégis egyfajta relációt irodalom és háború között: „Ma csak háború van, és aki közülünk valamit tesz, mond, vagy ír, az nem a jelent, nem az életet és az irodalmat szolgálja, hanem azt, ami mindennél fontosabb és nagyobb szerepű: a háborút, azaz a jövőt.” A lap belső munkatársa, Sebestyén Károly pedig – szintén irodalom és háború kapcsolatát hangsúlyozandó – a prózának a többi irodalmi műfaj rovására történő előtérbe kerüléséről írt.

Kulturális gyűlölet – andante

Hamar helyet kapott a lapokban az ellenséges és szövetséges kultúrák jellemzése és szembeállítás is. A német és a francia kultúra – gyakran közvetett – összehasonlítása dominált; az orosz és angol példák kisebb mértékben fordultak elő. Mindez nem mellőzte a régi sztereotípiák újrahazsínosítását sem.

A német és a francia kultúra pozitív és negatív hatásainak számba vétele egy, a 19. század elején körvonalazódott hagyományba illeszkedett, amit azok a német romantikusok teoretizáltak, akik a francia kultúra lekicsinylését Herdernek a 'német modernséget' a 'francia klasszicizmussal' szembeállító elméletére alapozták. Herczeg Ferenc széles olvasóközönséghez szóló, a modern életforma bemutatásának is teret adó, de alapvetően konzervatív értékeket közvetítő *Új Idők* c. lapja egyszerre ítélte el politikai és kulturális szempontból is az ellenfeleket. A lap a francia republikánizmust mint az orosz despotizmus természetes szövetségét kritizálta, és a hangsúlyosan negatív kicsengésű 'Nyugat' kifejezést használta annak szinonimájaként.⁴⁴ A franciák által (is) képviselt materialista civilizáció alacsonyabb rendű a kultúránál (ez alatt mindig annak német értelmezését, a *Kultur*-t értették, amely a szellemi alkotások magasabbrendűségéből indul ki), amit az is bizonyít a lap szerint, hogy Franciaország az ösztöneire hallgat, akárcsak egy bennszülött.⁴⁵ A rasszizmusról árulkodó hasonlat a gyarmatokról származó népek háborús mozgósítására utal az antant táborában; ez a téma kedvelt vesszőparipája volt a német (és az osztrák) sajtónak – a magyar lapok számára innen ered a minta. Elmentmondásmentes háborúpártisága és a háborús gyűlölet hol visszafogott, hol erőteljesebb képviselése ellenére az *Új Idők* – nyilván a példányszám megőrzése érdekében – ugyanakkor továbbra is közölte például olyan francia írók, mint Georges Ohnet írásait fordításban, akik a nagyrészt női olvasóközönség körében a háború előtt is népszerűségnek örvendtek.

1914 végén és a következő év elején Szász Zoltán, a *Pesti Hírlap* liberális szellemiségű újságírója több esszét is szentelt Németországnak, illetve a német-francia szembenállásnak 'A jövő zenéje' című, az *Új Idők*-ben vezetett

sz., 1914. december 10., 3.

⁴⁴ [HERCZEG Ferenc] HORKAYNÉ: „Ellesett párbeszéd”. *Új Idők*, 34. sz., 1914. augusztus 16., 194.

⁴⁵ [LYKA, Károly] Sz. J.: „A művelt Nyugat”. *Új Idők*, 35. sz., 1914. augusztus 23., 215-216.

rovatában.⁴⁶ Az elsöben németek és magyarok egymást kiegészítő, paritásos kapcsolatáról írt – ami gyakori ábrázolás volt a magyar írók körében:

„A helyzet tehát az, hogy bátran tanulhatunk minél többet a némettől, nem kell attól félnünk, hogy nemzeti egyéniségünk elnémetesedik, lévén ez a nemzeti egyéniség sok ponton erősebb a németnél. A szerencsénk éppen az, hogy az, amit egy nemzet megtanulhat egy másiktól, az organizáltságok minden fajtája, mintaszerűen megvan a németeknél, amit azonban nem tanulhat meg, az egyének velük született testi-lelki fejlettsége, az elég nagy mértékben megvan nálunk. A magyar és német szellem egyesülése tehát egy különösen szerencsés vegyüléket termelhet.”⁴⁷

A franciául jól tudó, és a háború előtt frankofil Szász Zoltán Mme de Staël-nak az „északi kultúráról”, illetve Németországról szóló műveit vizsgálva, a Kultur fogalmával kapcsolatos francia kliséket dolgozta fel. Műveiben Mme de Staël „Északot”, valamint a német szellemi életet a francia kulturális megújulás ösztönzőiként ábrázolta.⁴⁸ Szász mindezt a német „1914-es eszmékkel” ötvözte, és többek közt a német társadalmi modell példaértékűségét hangsúlyozta. Amikor rátért a németek és a magyarok közötti különbségekre, a művészetekre fogékony, nem elég racionális magyarokat kimondatlanul a franciákkal rokonította, és ezzel önkéntelenül is elárulta a még mindig létező kötődését a francia kultúrához.

A *Magyar Figyelő*ben jelent meg Alexander Bernát előadása *A háború filozófiájáról* címmel, amelyben a neves filozófus szintén németek és magyarok egyelő megítélése mellett tört lándzsát.⁴⁹ Szakítva az osztrák kultúra teljes ignorálásával, ami még a háború első éveiben is általánosan jellemezte a magyar értelmiség többségét, Bécszet is számításba vette, és a közös áldozathozatal által megpecsételt háborús szövetség alapjának tekintette a gondolkodásmódbeli, érületbeli, valamint az igazságérzetre vonatkozó hasonlóságokat. Az ellenség iránti gyűlölet megnyilvánulásai ugyanakkor visszafogottak voltak a lap hasábjain; jó példa erre a Rudyard Kipling *Many Inventions* c. munkájának a beharangozója, ami a névtelen szerző szerint nem más, mint leleplező „vallomás” „az angol természetről”.⁵⁰

A teljes odaadással háborúpárti *Budapesti Hírlap* sem lépett át egy bizonyos határt. A hangnem sokszor inkább védekező volt. Rákosi Jenő *Germania*

⁴⁶ SZÁSZ Zoltán: „Németség és magyarság”, 'A jövő zenéje'. Új Idők, 42. sz., 1914. október 11. 384-385.; SZÁSZ Zoltán: „Mi lesz a párisi divattal?”, 'A jövő zenéje'. Új Idők, 45. sz., 1914. november 1. 454-455.

⁴⁷ SZÁSZ Zoltán: „Németség és magyarság”, art. cit., 385.

⁴⁸ Mme de STAËL: *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* (1800), *De l'Allemagne* (1813). I. erről: David J. ROSENBERG: *Towards a Cosmopolitanism of Self-difference: Heinrich Heine and Mme de Staël between France and Germany*. University of California, Santa Barbara, 2007. 39-44.

⁴⁹ ALEXANDER Bernát: *A háború filozófiájáról*. Pallas, Budapest, 1915. A német értelmiség nagy része, például Friedrich Naumann, az 1915-ös *Mitteleuropa* szerzője, sosem értett volna ezzel együtt. (I. Christophe PROCHASSON: 1914-1918, *Retours d'expériences*, op. cit., 286.)

⁵⁰ [Név nélkül]: „Rudyard Kipling az angolokról”. *Magyar Figyelő*, 1915, I. köt., 157-159.

barbara? c. írásában azzal utasította vissza a német kultúra barbár jellegére vonatkozó vádakot, hogy azok a francia nacionalista irodalmi propaganda termékei.⁵¹ További érv volt, hogy olyanok is a német kultúra ellen fordultak, akik maguk is onnan merítették eszméiket, mint például a filozófus Henri Bergson.⁵² Bergson személye azért kerülhetett reflektorfénybe, mert 1914. augusztus 8-án az Académie des sciences morales et politiques elnökeként nagy visszhangot kiváltó háborús beszédet mondott a francia akadémikusok gyűlésén: ő nevezte európai összehasonlításban elsőként nagy nyilvánosság előtt a Németország elleni háborút a civilizáció barbárság elleni harcának.⁵³ A *Budapesti Hírlapban* a „háború kultúráját” képviselte a francia és az angol kultúra értékeinek relativizálása is.⁵⁴ Elhangzott például a francia kultúra dekadenciájának több évtizedes vádja, miszerint a francia kultúrát kikezdte a modernség, ezért válhatott a „barbár” Oroszország szövetségésévé.⁵⁵

Katolikus irodalmi lapok: a radikális hangvételtől az antiszemitizmusig

A katolikus lapok szintén teljes mellszélességgel támogatták a háborús erőfeszítéseket, de radikálisabb hangot ütöttek meg, mint a hivatalos irodalom fórumai. A Szent István Társulat hetilapjában, az *Életben* Harsányi Kálmán az „1914-es eszmékhez” hasonlóan, dagadó optimizmussal így írt az első napokban: „Ez a nemzet olyan most, mintha egyetlen férfi volna: méltóságos, erős, ökölrel ragadó [...] Már az első ágyúlövés előtt megnyertük a legkétségesebbnek ígérkező csatát: emberöltökre némítottuk el a nemzet legadázabb ellenségeit, a belsőket, a mállasztókat, a becsmérítőket, a kifelé árulkodókat, a nemzettagadókat, a máris gyászfátylasokat, az örökségre sóvár konclesöket”.⁵⁶ A Bangha Béla páter által szervezett kongregációs periodikában, a *Magyar Kultúrában*, Apponyi Albert gróf⁵⁷ és Margitay Ernő, a lap karcos tollú írója, ugyanekkor modern kereszties háborúról beszéltek.⁵⁸

Mindkét lap, számtalan cikket szentelt a szembenálló felek elemzésének úgy, hogy szinte mindig a francia erkölcsök megbélyegzésére került sor. Franciaország az értéktelenség (házasságtörés, erkölcstelenség, pornográfia, frivolitás stb.) szinonimája lett, és a megbélyegzés antimodern és nőgyűlölő

⁵¹ [Név nélkül] [RÁKOSI Jenő]: „Germania barbara?”. *Budapesti Hírlap*, 214. sz., 1914. szeptember 3., 1.

⁵² [ALEXANDER Bernát] Alfa: „Följegyzések”. *Budapesti Hírlap*, 214. sz., 1914. szeptember 3., 9.

⁵³ Christophe PROCHASSON: 1914-1918 *Retours d'expériences*, op. cit., 295.

⁵⁴ L. pl. PEKÁR Gyula: „A franciák”. *Budapesti Hírlap*, 224. sz., 1914. szeptember 13., 1.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ HARSÁNYI Kálmán: „Energia”. *Élet*, 31. sz., 1914. augusztus 2., 963.

⁵⁷ Apponyitól ered a „treuga Dei” kifejezés, ami szűkebb értelemben az ellenzéknek a kormánnyal való együttműködését, tágabb értelemben a nemzeti egységet jelölte.

⁵⁸ APPONYI Albert: „A mi háborunk”. *Magyar Kultúra*, 1914, II. köt., 4-8. Margitay Ernő szintén „hitetlenek” ellen folytatott kereszties háborúról beszélt. MARGITAY Ernő: „Válságok”. *Élet*, 38. sz., 1914. szeptember 20., 1125.

beszédmodokkal is összekapcsolódott. Margitay szerint a háború kulturális normák közötti konfliktus is: a német valláserkölc az orosz barbarizmussal és a „Szajna-parti hisztérikával” küzd egyszerre.⁵⁹ Egy másik, szintén az „1914-es eszméket” tükröző cikkben Franciaország „öregedő, hitvány asszony [...] akinek sáros de még selyem a ruhája, aki festékekkel takarja el mosdás helyett az ábrázatát”.⁶⁰ Az erőszak esztétikája a német imperializmust humánusnak nevező Werner Sombart-éhoz hasonló gondolatokkal is megjelent a lap hasábjain: „Minden erkölcs és minden szépség, amit a háború per accidens szülhet, a mi részünkön van. Minden sortűz, amit az ellenségre akár a Balkánon, akár orosz vagy francia földön vezényelnek a tisztjeink, egy-egy gyönyörű rapszódia.”⁶¹

Az Élet a német kollektivitás megerősítésére tett erőfeszítéseket, mint nemzeti különlegességet hangsúlyozta.⁶² Margitay Ernő *A német munka* c. írásában a német különlegesség témában kultúra és munka összekapcsolását méltatta: a német kulturális erőfeszítés „bámulatot és gyűlöletet fakaszt”, és képes lesz eldöntetni a háborút.⁶³ A magyar kultúrát megtermékenyítő, de annak autonómiáját tisztelő német hatás képe itt is elmaradhatatlan volt: „Legyen ünnepe a magyarságnak, hogy kultúrában barátai, megértő versenytársai leszünk a németiségnek – a magyarság már eleget vívódott, küzdött magamagával és ha kellett – a németiséggel is ezért az ünnepért. Az erős német kultúra mély, erős magyarságra fog serkenteni.”⁶⁴

Az Élet szívesen cikkezett, sokszor a háború előtt elterjedt sztereotípiákból merítve, az ellenséges – főként francia és orosz – kultúrák hanyatlásáról is. Az egyik írás ugyanakkor egy „vallásos” francia értelmiségi csoportról – Paul Bourget, Maurice Barrès és Henry Bordeaux „tanítványairól” – is említést tett (a cikk nem említi, de ők mindhárman Dreyfus-ellenes írók voltak).⁶⁵ Mátrai Rudolf ezzel mintegy azt is hangsúlyozta, hogy a valláserkölcön alapuló eszméknek az ellenség körében is vannak képviselőik, és ez egyúttal azt is jelentette, hogy az ellenség kultúrája sem homogén és egy az egyben elvetendő. Az oroszokat tekintve kevésbé volt beszédes a lap, ha mégis, akkor az orosz kultúrát devalváló „orosz orthodoxia” – azaz a pravoszláv vallás – és a katolicizmus harcát hangsúlyozták (erre példának a hazai görög-katolikusok erőszakkal való pravoszláv áttérítését hozták).⁶⁶

A hatalomhoz közel álló lapokhoz képest sokkal kevésbé, de itt is téma volt az egyetemes értékek magyar védelme. A lap közölte Prohászka püspök 1915 februárjában, a Pázmány Egyesület éves ülésén elhangzott beszédét, amely – összhangban a hivatalos irodalom képviselőivel – az európai kultúra

⁵⁹ MARGITAY Ernő: „Háború”. Élet, 32. sz., 1914. augusztus 9., 993.

⁶⁰ [Név nélkül]: „Francia erkölcs”. Élet, 32. sz., 1914. augusztus 9., 1014.

⁶¹ SZALAY [?]: „Németek. Háború-költészet-filozófia”. Élet, 41. sz., 1914. október 11., 1200.

⁶² KOVÁCS Miklós: „A germán lélek”. Élet, 40. sz., 1914. október 4., 1173-1175.

⁶³ MARGITAY Ernő: „A német munka”. Kultúra. Élet, 49. sz., 1915. december 5., 1185-1186.

⁶⁴ [Név nélkül]: „Fordításaink”. Élet, 49. sz., 1915. december 5., 1187.

⁶⁵ [MÁTRAI Rudolf] Tövis: „Páris”. Élet, 47. sz., 1914. november 22., 1305.

⁶⁶ VODICSKA Imre: „A szláv kultúra”. Élet, 51. sz., 1914. december 20., 1402-1405.

magyar védelmét hangsúlyozta, és visszautasította a barbarizmus vádját.⁶⁷

„... sajtónk pártkülönbésg nélkül egységes védelmezője az emberiség kulturális értékeinek. Nem emlékszem, hogy az egész háború alatt olvastam volna böszült kirolhanást ellenségeink tudósai, művészei vagy írói ellen. Akadémiánk sem zárt ki senkit tagjai sorából. [...] Kelet és nyugat kataklizmás, össze-vissza keveredett véres zivatarában bennünket már-már elfeledett és mindenképpen lesajnált nemzetet ennek a kultúrának elszánt, hősi bajnokává benső, évezredek kapcsolat avatott S ezt a kapcsolatot nincs módunkban és nem is akarjuk elszakítani még akkor sem, ha angol, francia vagy belga szálak is akadnak köztük.”⁶⁸

Az idealizmus és a valláserkölc feltámadásával kapcsolatos kezdeti lelkesedés elmúltával 1915 tavaszán – amikor a magyar hadsereg több ízben is súlyos vereséget szenvedett a galíciai fronton – az antiszemita beszéd is teret nyert a lapban: „A háború kitörésekor a tiszta magyar irányzat biztos győzelmét jószoltuk. Fanatikusan hittük, hogy el kell pusztulnia a gall szellem perverzítésének, a szemita kozmopolitizmusnak, a moszkovita szaninizmusnak és [...] a pronografikus erotikának[...]”.⁶⁹ 1915 augusztusa után, épp akkor, amikor a Nyugat végleg szakított a „háború kultúrájával”, és a háború energikusabb elutasítását kezdte képviselni, az Életben újból megjelent a „magyar”- „zsidó” ellentétpár.⁷⁰

A hitvédelmi feladatokat célul kitűző Magyar Kultúra ‘Szemlék és kritikák’ rovatával rendszeresen tájékoztatott a hazai és külföldi, szemléletileg rokon, illetve ellentétes folyóiratokról (ami tehát a hazai folyóiratok ellenőrzésének a szándékát is magába foglalta). Az antiszemitizmus még rövid időre – a *treuga Dei* ellenére – sem szorult vissza a lapban: már 1914 őszén, ez első Galíciából érkező zsidó menekülthullám idején támadták az újonnan jötteket,⁷¹ de az asszimilált zsidóság képviselőit, például Bródy Sándor író⁷² és Kiss Józsefet, *A Hét* főszerkesztőjét is célkeresztbe állították. Miközben az Élet a Nyugat ellen, annak energikusabb háborúellenessége és „zsidó” munkatársai miatt „csak” 1915 augusztusában lépett fel, addig a Magyar Kultúra már 1914 szeptemberében vitába került vele: a vád a Nyugat „merkantil” szemlélete volt. Amikor a reims-i katedrális a német háborús pusztítás áldozata lett, Burján Károly, a Magyar Kultúra szintén karcos tollú szerzője, szemforgatónak nevezte Ignotusékat, amiért „krokodilkönnyeket” ejtenek a francia katedrálisért, miközben nagyban hozzájárultak a templomok által megtestesített valláserkölc visszaszorulásáért a világban.⁷³

⁶⁷ [ANDOR József] a. j.: „A sajtó”. Élet, 6. sz., 1915. február 7., 138.

⁶⁸ Uo. Itt Prohászka arra utal, hogy a francia akadémia kizárta soraiból az ellenséges nemzetiségű, így magyar tagjait is.

⁶⁹ ANDOR József: „Irodalmi glosszák”, ‘Kultúra’. Élet, 14. sz., 1915. április 4., 337-338. Utalás Arsüzbasev nagy port kavaráó Sanin c. regényére.

⁷⁰ ANDOR József: „Kultúránk válsága”. Élet, 34-35. sz., 1915. augusztus 22. és 29. 802-804; 826-829.

⁷¹ [MARGITAY Ernő] Kopja: „Sodoma”. Élet, 48. sz., 1914. november 29., 1325; [BURJÁN Károly] B. K.: „Bródy Sándor”. Magyar Kultúra, 1914, II. köt., 415-416.)

⁷² DEÁK Viktor: „Bródy Sándor drámái”. Magyar Kultúra, II. köt., 1914, 445-450.

⁷³ [BURJÁN, Károly] B. K.: „Nyugatosok zavaros tépelődései”. Magyar Kultúra, 1915, I. köt.

*

A kulturális gyűlölettel összefüggő „háború kultúrája” tehát a hivatalos irodalom képviselőit is jellemezte, de szemben a katolikus lapokkal, és kezdetben az új irodalom néhány írójával,⁷⁴ nem használtak igazán gyűlölködő, és főleg nem – ez a gyűlölködés legfelső foka – dehumanizáló sztereotípiákat. Ez nyilván összefüggött a barbarizmus vádja visszautasításának programjával is, valamint mert a nagy hatókörű háborúpárti orgánusok ezt ügyis megtették.

414-415.

⁷⁴ BALÁZS Eszter: *„Káprázattól az illúzióvesztésig: a háború jelentései a Nyugatban”*. Médiakutató, 2010 tavasz, 85-91.

Molnár Eszter Edina

Az elköteleződés határai. Kosztolányi Dezső szellemi mobilizációjának háttere

Abstract

Can we talk about war enthusiasm when people only enthuse in public, but not in their private lives? Based on the hypothesis of this present study, by the involvement of certain private documents, the manners and signs of private devotion will be recognizable. Through these explicit manifestations and the attitudes towards their personal sacrifices, the extent of their devotion can be clearly measured. This research is based on the depth, nature and motivations of a possible variant of the intellectuals' devotion: beyond Dezső Kosztolányi's public revelations, I am studying the attitude of his private opinion, while using one of his cousins, Géza Csáth as a control person. Over and above, I also discuss a daily newspaper's (called Világ) changes in attitudes towards the world war.

Keywords: enthusiasm, intellectual mobilization, private life, personal sacrifice, Dezső Kosztolányi, Géza Csáth, Világ

Az értelmiség mobilizációjának tárgyalásakor az elköteleződés időbeli határai mellett (amit nagyjából a kezdeti lelkesedést követő kiábrándulás jelöl ki) az elköteleződők köre a legfontosabb jellemző, ennek határait leegyszerűsítve a háborút ellenzőket és a mobilizációban egyéb okból részt nem vevőket kívül hagyva lehet meghúzni. Az elköteleződés koordináta-rendszerében létezik azonban ezeken kívül még egy többnyire figyelmen kívül hagyott dinamikus elem: az elköteleződés mélysége. Ez az elem márpedig erősen befolyásolja a másik kettőn alapuló megállapítások érvényességét. Az első világháborús személyes narratív forrásokban a hangos lelkesedés mellett gyakran tetten érhető a saját áldozat csendes elutasítása (pl. a katonai szolgálat kikérülése), ami az egyéni érdekeknek a kollektív érdekek elé helyezését jelenti.¹ Ennek kapcsán merül fel a kérdés, hogy lehet-e az értelmiség háborús lelkesedéséről beszélni akkor, ha képviselői csak nyilvánosan lelkesedtek, de a magánéletükben nem.

A nyugat-európai történetírásban használt mobilizáció fogalma a szellemi élet képviselőinek militarizálódásával, az önként vállalt nyilvános elköteleződésével, az azzal kapcsolatos közéleti megnyilvánulásaikkal, azaz a háborús propaganda szolgálatába állított produktumaikkal foglalkozik. Ugyanakkor, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy ezekben a mobilizációs produktumokban

¹ Ez az ellentmondásosnak tűnő attitűd egyébként szépirodalmi formában is gyakran megfogalmazódott (pl. Kafka: Lírai jegyzetek egy évről, Gábor Andor: Untauglich úr).